

DISSERTATIONES

A JOGTUDAT-KUTATÁSOK EMBERKÉPE, VALAMINT PSZICHOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEI VIZSGÁLATÁNAK LEHETSÉGES INDOKAI

JANKÓ-BADÓ Andrea
PhD-hallgató (PPKE JÁK)

1. Bevezetés

A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés elnevezéssel, az OTKA 105552. számú projektének keretében, 2012 és 2015 között napjaink jogtudat-kutatásainak egyik figyelemre méltó adatfelvétele valósult meg. A projekt, illetve az általa feltárásra került információk feldolgozásának „célja a magyar lakosság jogtudatának vizsgálata, ami magában foglalja egyfelől a joggal kapcsolatos ismereteket, másfelől a joggal kapcsolatos attitűdöket; általában pedig arra keresi a választ, hogy milyen tényleges szerepet játszik a jog az emberek gondolkodásában, illetve a társadalom tényleges működésében.”¹

A fenti célmeghatározás is jól sejteti, hogy mennyire tág az a tér, amelyen belül az egyén, illetve a társadalom jogtudatával, napjainkban ez utóbbira helytállóbbnak vélt kifejezéssel élve, jogi kultúrájával² kapcsolatos vizsgálódások végezhetők. A jogtudat-kutatások többek között olyan lényeges, egyetemes érvényű kérdésekre keresik a választ, amelyek létünk alapjaival is szoros összefüggést mutatnak. Általánosságban véve elsősorban azt vizsgálják, hogy melyek azok a tényezők, amelyek meghatározzák joghoz való viszonyulásunkat, jogot követő, vagy azt megszegő, illetve negligáló magatartásunkat? Melyek azok az aspektusok, amelyek ez utóbbi lehetőségeink közötti választásunkban szerepet játszanak? A jogi ismereteink lényeges vagy elhanyagolható tényezők e körben? Létezik-e az emberben egy általános jog-, illetve igazságérzet? Mit értünk egyáltalán jogtudat alatt? Annak vannak-e rétegei, jól elha-

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* OTKA 105552 sz. projekt (2012-2015), <http://jog.tk.mta.hu/a-magyar-lakosság-jogtudata>

² Ld. pl. H. SZILÁGYI István: *A jogtudat kutatások elméleti kérdései*. Budapest, *MTA Law Working Papers*, 2016/12.

tárolható, egymástól különböző, akár ellentmondó elemei? Mindezzel összefüggésben, még ennél is mélyebbre ásva, a joghoz fűződő viszonyunk, illetve – távolabbról szemlélve – emberi mivoltunk feltérképezésében arra keresik a választ, hogy hogyan, milyen általános szabályok és mechanizmusok határozzák meg annak működését, mint emberi létezésünk és együttműködésünk nélkülözhetetlen részét?

Számtalan, hasonlóan érdekes kérdés merülhet még fel a felsoroltakon kívül a jogtudat-kutatásokkal összefüggésben, amelyek valamilyen mértékben talán a laikusokat is foglalkoztatják. Ezeket a kutatók különböző elméleti és empirikus módszerek segítségével végzett adatfelvételek útján vizsgálják. A választott módszerek, illetve az eredmények értékelése terén azonban eltérések mutatkoznak, és gyakran jutnak egymással ellentétes következtetésekre is. Ennek az ellentmondásnak természetesen sokféle oka lehet. A jogtudat témakörének eltérő megközelítésében – ahogyan bármely témában végzett tudományos kutatásban – nagy szerepet játszhat a jogi jelenségekről való gondolkodás mögött felsejlő emberkép sajátos jellege is. Meghatározó tehát, hogy hogyan látják az embert egyéni szintjén, és hogyan értékelik a társadalommal fennálló, kölcsönös viszonyában?³ A két dimenzió közül melyiket vélik kizárólagosan meghatározónak, illetve lehetségesnek tartják-e azok egymást kiegészítő érvényesülését?

Jelen dolgozat elsődleges célja annak vizsgálata, hogy a jogtudat-kutatások mögött – egyfajta általános kiindulópontként – milyen emberképek rajzolódnak ki, elsősorban a jogi jelenségek vizsgálatának hagyományaiból adódóan. Ennek részeként egy – a jogtudományon kívüli – másik társadalomtudomány, a pszichológia nézőpontjainak jogtudat-kutatásokra gyakorolt lehetséges hatásaira is fel kívánja hívni a figyelmet, azt az álláspontot támogatva, amely a jogtudomány hasznos társtudományaként tekint a pszichológiára, annak módszereire és nézőpontjaira. Felismeri fontos szerepét a jogi jelenségek kutatásában,⁴ illetve – másik oldalról megközelítve – nem elhanyagolható, vizsgálandó tényezőként viszonyul az egyes jelenségek esetleges lélektani aspektusaihoz. A pszichológia emberképének, illetve nézőpontjainak kiemelése azért is tűnik szükségesnek, mert ez elősegítheti annak megértését, hogy miért lehet hasznos a főként jogszociológiai megközelítésű jogtudat kutatások pszichológiai aspektusokkal, illetve a hozzájuk kapcsolódó módszertani megoldásokkal történő kiegészítése, és ezáltal a jogról, illetve a jogtudatról való gondolkodás holisztikusabb megközelítésének elősegítése.

2. Az „emberkép-vizsgálat” kiindulópontjai

Ahhoz, hogy megállapításokat tehesünk azzal kapcsolatban, hogy milyen emberkép körvonalazható a jogtudat-kutatások hátterében, elsősorban abból érdemes kiindulni, hogy a jogtudomány mely irányzatainak művelői foglalkoznak a jogtudat vizsgálatával. Ez persze nem azt kívánja előrevetíteni, hogy az egyes irányzatok kutatóinak meg-

³ HUNYADI György: Mit kérdez a pszichológus a jogtudatról? Budapest, *MTA Law Working Papers*, 2016/13. 3.

⁴ HOSSZÚ Ágnes – HUNYADI György: Stratégiai kérdések a jog és pszichológia viszonyáról: egy dialógus. In: BERKICS Mihály – HUNYADI György (szerk.): *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező*. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2012. 45.

látásai – sajátos emberképe – között ne lehetne eltérés. Ugyanakkor az egyes területek rendelkeznek olyan elméleti, illetve módszertani sajátosságokkal, amelyek szükség-szerűen hatnak legalább a kutatások jellegére, felépítésére.

Napjainkban egyre több társadalomkutató foglal állást amellett, hogy a jogi jelenségek vizsgálatában a holisztikus szemléletnek szükséges érvényesülnie. E megközelítés lényege, hogy a világ jelenségeire egységként kell tekintenünk, és azokat ennek megfelelően érdemes értelmeznünk. A szemlélet alap gondolata az antik korban gyökerezik, amikor az egyes tudományterületek szigorú különválasztása még nem volt jellemző. A XV. században ismét felvetette fejét a humanista gondolkodásban. A XIX. századi, me-rev tudományterületi elhatárolást követően a XX. század eleje óta megint e szemlélet térhódításáról beszélhetünk, amely – szoros összefüggésben a jog társadalmi jellegé-nek felismerésével, illetve a jogdogmatikától történő eltávolodással – a jogtudomány művelői körében is jellemzőnek mondható. Amennyiben tehát „az emberi tudás kü-lönböző formái – vallás, művészet, tudomány – nem egymást tagadó, hanem egymást kiegészítő és kiteljesítő” részeknek tekinthetők,⁵ a jogtudat-kutatásokkal összefü-ggésben is érdemes arra figyelmet fordítani, hogy melyek azok a jogtudományon kívüli diszciplínák, amelyek szintén hozzájárulhatnak a velük összefüggő kérdések mélyebb megértéséhez? E tudományterületek közül jelen dolgozatban – a Bevezetésben említett okokkal összefüggésben – a pszichológia nézőpontjai kerülnek kiemelésre.

Az alábbiakban négy olyan, a jogtudat-kutatások szempontjából meghatározó elmé-leti irányzat emberképe kerül említésre, melyek nélkülözhetetlenek a vizsgálati tárgy megértéséhez. A felsoroltak kiválasztása nem önkényességet vagy egyéni ízlést tükr-öz, hanem a jogtudat kutatások szakirodalmának áttekintése alapján kerültek fel a korántsem teljes körű listára.

3. *Homo naturalis*, avagy a természetjogi megközelítés relevanciája a jogtudat vizsgálatoknál

A jogról való gondolkodás több ezer éves múltra tekint vissza. Ókori filozófiai tárgyú művekben is fellelhetőek a jogi kérdések különböző mélységű vizsgálatának nyomai még azelőtt, hogy a filozófiából a ma ismert, gyakran mesterségesen elhatárolt társa-dalomtudományi területek (szociológia, politológia, antropológia stb.) leváltak volna.

Amennyiben az emberképet a jogtudat kutatásokkal összefüggésben vizsgáljuk, az egyik legátfogóbb, legmeghatározóbb filozófiai-jogtudományi irányzatot, a ter-mészetjogot nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Antiphontól Szent Ágostonon át Philip Selznickig olyan – az emberi természetre is fókuszáló – alapkérdéseket vetnek fel, melyek a jogtudat vizsgálatok szempontjából folyamatos relevanciával bírnak.

Elég Szent Ágostonnak az eredendő bűnnel kapcsolatos közismert felfogására, vagy Hobbes ész diktálta természeti törvényére utalni, hogy megértsük: a jogtudat vizs-gálatok központi elemét jelentő attitűd vizsgálatokhoz markáns alapállást jelenthet a természetjog egy-egy meghatározó irányzata. A természetjogi gondolkodást érintő tudományos értekezések gyakran választják azt a leegyszerűsítő megközelítést, mely

⁵ H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányjai*. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 32.

szerint az utóbbi néhány évszázadban a természetjogi gondolkodás és a jogpozitvista irányzat küzdelme határozta meg a jogelmélet világát. Bár a természetjog pozitív joggal való kapcsolata lényegi kérdés, a két irányzat közötti vélt vagy valós ellentét egyedüli hangsúlyozása csupán hátráltatja a természetjog gondolati magvainak mélyebb megértését. A természetjog kérdésfeltevései örök érvényűek, hiszen az emberi létre, az emberi és társadalmi együttélés végső elveire vonatkoznak,⁶ így létjogosultságuk a mai napig megkérdőjelezhetetlen. E gondolkodásmód feltételez egy olyan örök, az ember által megismerhető, egyéni megítélése, választása szerint azonban nem megváltoztatható, objektív mércét, amely alapján megállapítható, hogy az adott emberi viselkedés mikor tekinthető helyesnek vagy helytelennek. Ebből következően szükségszerűen megkérdőjelezi a pozitív jog létét, illetve helyességét, amennyiben az ellentétes ezzel a magasabb rendű, objektív mércével. Olyan „igazi” jog, amely „a természet igazságára épül, mely – az egyes elméletektől függően – lehet teológiaiailag, metafizikailag, ontológiaiailag, vagy éppen természettudományosan-biológiaiailag megalapozott”⁷. Mindebből a sokrétű megalapozottságból, illetve annak lehetőségéből következően a természetjogi gondolkodás szükségszerű, egyik legfontosabb jellemzője az interdiszciplinaritás, mivel számos tudományterület kérdésfeltevéseit és megállapításait érinti, illetve az e kérdésekre adható válaszok, amennyiben azok a természet igazságával nem összeegyeztethetetlenek, lehetnek e tudományterületek eredményei által megalapozottak.⁸ A természetjogtól tehát nem idegen a holisztikus szemlélet. Ki kell emelni azt is, hogy a természetjogi gondolkodásnak a pozitívista jogszemlélet nem szükségszerű ellenele, ugyanis nem tagadja a pozitív jog létjogosultságát. Épp ellenkezőleg, az emberi együttélés nélkülözhetetlen feltételeként tekint arra, csupán kritikai szemszögből vizsgálja. Az ember által alkotott jogszabályokra, a tételes jogra szükség van, ezeket azonban a természeti törvényekhez, a természet rendjének objektív mércéjéhez viszonyítja. Azt vizsgálja, hogy az ember alkotta jog érvényes-e? Az értékelést meghatározó elvek el-sajátítását az embernek magának kell elvégeznie.⁹ Ebből következően fontos szerepet szán az emberi gondolkodásnak, illetve cselekvésnek, amelyet azonban állandó vizsgálat tárgyává tesz. Minthogy ezt a vizsgálatot is az ember végzi el, ő maga nevesíti azokat a feltételeket is, amelyeket a természetből eredeztet.¹⁰ A természetnek azonban sokféle jelentése lehet. Köztük jelentheti magát az emberi természetet is, amelynek sajátosságai magát a pozitív jogot, mint az emberi együttélést szabályozó normák összességét is meg kell hogy határozzák.

Nem egyszerű feladat annak körvonalazása, hogy a természetjog tana általánosságban véve hogyan tekint az emberre, tehát milyen emberkép húzódik a természetjogi gondolkodás mögött. Ezt a kérdést ugyanis alapjaiban határozzák meg a különböző,

⁶ FRIVALDSZKY János: Természetjog – Eszmetörténet. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogfilozófiák*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 2.

⁷ FRIVALDSZKY i. m. 2.

⁸ FRIVALDSZKY János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 10.

⁹ BÓDIG Máttyás: Természetjogtan. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor, 2004. 21.

¹⁰ FRIVALDSZKY (2001) i. m. 2.

gyakran több évszázados múltú, rendkívül szerteágazó irányzatainak sajátosságai. Az egyes tanok a legtöbb esetben teljesen eltérően vélekednek magáról a világról, a természetéről és benne az emberről is. Annyi azonban talán megállapítható, hogy a természetjog egyes tanai – épp e sokféleségükből adódóan – legalább részben, gondolati gyökerét képezik a hosszú évszázadok alatt létrejött, illetve a mai napig folyamatosan formálódó társadalomtudományok egy jelentős részének, illetve azok emberképének. Az ember – legtöbb társadalomtudomány általi – megközelítése ugyanis magában hordozza a természetjogi gondolkodók által már korábban vizsgált nézőpontokat, amelyek valamilyen formában – olykor épp azok kritikai megközelítéséből adódóan – mindenképp hatottak a társadalomtudományok alakulására. Az ember társas létével vagy egyéni megnyilvánulásaival összefüggő megközelítése például szükségképpen érinti az ember természetének, illetve e természet eredetének kérdését. Ezért annak vizsgálata során, hogy a jogtudat kutatások háttérében milyen emberkép rajzolódik ki, érdemes felhívni a figyelmet annak esetleges természetjogi kiindulópontjaira is. Jelen dolgozatban erre – terjedelmi korlátok okán – csupán példálózó jelleggel, főként a klasszikus természetjog alakjainak néhány gondolatát kiemelve kerül sor.

4. A „normavezérelt-szociális” (*homo sociologicus*) emberkép

A jogtudat kutatásokkal foglalkozó, ugyancsak markáns emberképpel rendelkező tudományterületek közül a természetjoghoz képest „modern” diszciplínát, a jogszociológiát is lehetetlen lenne említés nélkül hagyni. Emberképe tekintetében nyilvánvalóan a szociológia, vagyis a „társadalmi élet törvényszerűségeit kutató tudomány”¹¹ emberről alkotott tudományos felfogásából érdemes kiindulnunk, amely – alapjait tekintve – a jogszociológia számára is irányadónak tekinthető. A jogszociológia jelenleg az egyik legfontosabb területe a jogról való szellemi gondolkodásnak, így értelemszerűen a jogtudat-kutatásoknak is. A jog önálló tudománnyá válásának folyamatában, az európai jogfejlődésben az 1700-as évektől, két nagyobb fejlődési szakaszt szokás elkülöníteni. Ezt Pokol Béla tanulmánya az alábbiak szerint foglalja össze: „Az első szakaszban az addigi gyakorlati jurisprudentia programszerű leváltása történt meg a jogdogmatikai rendszer gondolkodással. Ez már az 1800-as évek elejétől a nevében is igényelte a jogtudomány kifejezést. Majd a második szakaszban, az 1800-as évek végétől, de különösen az 1900-as évektől, megindult a jogról való gondolkodás ténylegesen társadalomtudományos alakjának kiformalódása. Ez eleinte csak a szűk célokra maga elé tűző jogszociológiában történt meg, majd, az 1960-as évektől láthatjuk a jogi gondolkodás minden részére kiterjedő, társadalomtudományosított jogtudományi kutatások kibontakozását”.¹² A századfordulótól kezdve tehát a jogtudomány művelői egyre inkább eltávolodtak a jogszabályok, illetve a jogalkalmazói döntések szövegének korábbi, jogdogmatikai alapú elemzésétől. Felismerték, hogy a jog nem különböztethető meg egé-

¹¹ ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a Szociológiába*. Budapest, Osiris, 2006. 1.

¹² POKOL Béla: A jogtudomány társadalomtudományosodása (és perspektivikus létrejötte). In: BÓDIG Máttyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye szerepe és haszna*. Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten Informatikai Kft., 2016. 50.

szen a társadalmi szabályoktól, vagyis az erkölcstől, a vallástól és a szokástól,¹³ hanem maga is társadalmi jelenség, ezért szükség van a társadalomtudományi módszerekkel történő vizsgálatára. Megfigyeléseik középpontjába annak vizsgálata került, hogy a jog, illetve különböző megjelenési formái milyen hatást gyakorolhatnak a társadalom szerkezetére, felépítésére, működésére, valamint a társadalmi viszonyok alakulására, illetve mennyiben tekinthető a jog működése hatékonynak.¹⁴ Annak felismerését követően, hogy a jogi jelenségek a társadalmi lét valamennyi szféráját átható tényezők, így vitathatatlanul meghatározó részét képezik mindennapi életünk bonyolult szövevényének, Európában a XX. század elejétől,¹⁵ Magyarországon pedig az 1960-as évektől megkezdődött a jog szociológiai szempontú, alapvetően empirikus módszerekkel történő vizsgálata.¹⁶

A jogszociológia térnyerésével egyidejűleg, elsősorban az általa kínált elméleti, illetve módszertani megközelítésben, hazánkban is kezdetüket vették a KOL (*Knowledge and Opinion about Law*) néven elhíresült kutatások. Szabó Imre, Kulcsár Kálmán és Sajó András – a Magyarországon 1960 és 1990 között zajló jogtudat-kutatások legismertebb alakjai – e kutatások elméleti és empirikus megalapozását próbálták a létező szocializmus keretei között elvégezni. E kutatásokból jelen dolgozat, csupán példálózó jelleggel, néhányat emel ki a témával összefüggésben. A szocialista Magyarországon végzett kutatások elemzését legutóbb Fekete Balázs és H. Szilágyi István tanulmányában olvashatjuk.¹⁷ A korszakban irányadó „fogalom és feltételrendszer” kialakulásának hátterében zajló, a jogszociológia és a jogelmélet közötti pozícióharcból következő nehézségek megértését nagyban segítheti továbbá Fleck Zoltán munkája is.¹⁸ A hazai jogtudat-kutatások történetéről Vinnai Edina összefoglalójából,¹⁹ továbbá Gajdushek György írásából²⁰ is képet kaphatunk. Az 1960 és 1990 közötti időszakra datálható jogtudat kutatásokra különösen igaz, hogy a vizsgálatok szinte kizárólag a szociológia,

¹³ H. SZILÁGYI István – CSERNE Péter – FEKETE Balázs: *Társadalmi Jogi kutatások*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 15.

¹⁴ Ld. pl. GEORGE PAVLAKOS: *Our knowledge of the law. Objectivity and practice in legal theory*. Portland, Hart Publishing, 2007. 267.; MARISA IGLESIAS VILA: *Facing Judicial Discretion. Legal knowledge and Right Answers Revisited Dordrecht*. Kluwer Academic Publishers, 2001. 227.; MARIANA VALVERDE: *Law's dream of a common knowledge*. Princeton University Press, 2003. 247.

¹⁵ W. PODGÓRECKI – KAUPEN J. VAN HOUTTE – P. VINKE – BERL KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law*. London, Martin Robertson, 1973.; ZENON BANKOWSKI – GEOFF MUNGHAM: *Images of Law*. London, Routledge and Kegan Paul, 1976. 178.

¹⁶ Ld. pl. SAJÓ András: *Jogi nézetek az egyéni tudatban. Állam- és jogtudomány*, 1976/3.; SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.; KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA JTI, 1967.; SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest, Magánkiadás, 1988.

¹⁷ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. Iustum Aequum Salutare*, X. 2014/4. 5–40.

¹⁸ FLECK Zoltán: *Szocialista jogelmélet és szociológia. Világosság*, 2004/4. 65–77.

¹⁹ VINNAI Edina: *Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat*. In: BENCZE, Máttyás – VINNAI, Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások*. Debrecen, 2012. 123–143.

²⁰ GAJDUSHEK György: *Empirikus jogtudat kutatás Magyarországon 1990 után. MTA Law Working Papers*, 2016/11.

illetve ahhoz kapcsolódóan a fokozatosan terjeszkedő jogszociológia szellemiségében folytak, így kutatási eredményeik értelmezésében annak emberképe egyértelműen meghatározó. Habár a szociológiai szemlélet – részben a történelmi, politikai, társadalmi változások következtében – folyamatosan formálódott, illetve formálódik, mégis érdemesnek és lehetségesnek tűnik a jogtudat kutatások emberképének vizsgálatát a szociológia emberképének körvonalazásával indítani.

A *homo sociologicus* fogalmának lényegét a hazai szakirodalomban Andorka Rudolf munkái ismertetik, akinek fogalomhasználatát – az egyes emberképek besorolása kapcsán – jelen dolgozat referenciaként kezeli. Ahogyan az e tanulmányokból is leszűrhető, a szociológia emberképe úgy foglalható össze, hogy az ember társadalmi lény, aki cselekvésében a társadalmi normákhoz alkalmazkodik, igazodik. A társadalmi normák hátterében olyan értékek állnak, amelyeket az ember gyermekkori szocializációja révén sajátít el, így azok személyisége részévé válnak. Ezek az értékek a társadalmi kultúra alapelemei.²¹ Ennek a társadalmi kultúrának – ahogyan arra a jogszociológia is rámutat – szükségképpen része a jogi kultúra is, amely fogalmat a jogtudat-kutatások részben a jogtudat fogalmával azonosítanak, amikor az alatt „társadalmi, csoportszintű” vetületét értik.²² Az, hogy ez a szocializáció pontosan hogyan történik, abban milyen elemek játszanak szerepet, szorosan kapcsolódik a jogtudat kutatások fentiekben vázolt kérdésfeltevéséhez. A jogi szocializációelméletek vizsgálatának fő tárgya „mára már nem az, hogy kellene-e követnünk a szabályokat, hanem hogy miért követjük őket”.²³ Az ehhez hasonló alapvetések a pszichológiában is tipikusak, bár a társadalmi, illetve azon belül a jogi normák elsajátításának folyamatát más szempontokra vezetik vissza, tehát emberképük e tekintetben eltér.

A jogi szocializáció – elsősorban a gyermekkori szakaszt érintő – elméleteinek két nagy csoportja közül az elsőbe, a főként June L. Tapp nevéhez fűződő – elméleti alapját tekintve azonban Jean Piaget és Lawrence Kohlberg fejlődésmódeljén alapuló – kognitív, illetve erkölcsi fejlődési elmélet tartozik. Ennek lényege, hogy az ember a társadalmi, illetve jogi normákat az intellektuális és erkölcsi fejlődése folyamán sajátítja el. A másik nagy csoportba tartoznak a szociális tanuláseméleti modellek, amelyek a normakövetésben a környezet, illetve a szociális kapcsolatok szerepét hangsúlyozzák. A kettő közötti közvetítő felfogásnak tekinthető például Judith Torney jogi szocializációs elmélete, amely a fenti elemek keveredését hangsúlyozza a jogi szocializáció folyamatában.²⁴ A jogtudat-kutatások – a kognitív szemlélethez kapcsolódva – kezdetben abból indultak ki, hogy az ember jogkövető vagy jogkerülő magatartása nagymértékben függ jogismeretének szintjétől, abban szinte kizárólagos szerepet játszik. Már a kezdeti

²¹ ANDORKA i. m. 37.

²² GAJDUSCHEK György: Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete, In: JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016. 95.

²³ FÜLÖP Márta – PRESSING Zsuzsanna: A gyermekek és a jog. A jogtudat fejlődése, állapota és működése. In: HUNYADI György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 49.

²⁴ Robert D. HESS – Judith TORNEY: *The development of political attitudes in children*. Aldine Transaction, 2009. 1–285.

vizsgálatokból is kitűnt²⁵ azonban, hogy a jogtudat a jogismeret fogalmával egészében nem azonosítható. A lehetséges büntetések ismerete és a jogkövető magatartás közötti összefüggés jóval elhanyagolhatóbb például az embertársak viselkedésének befolyásoló szerepéhez képest.²⁶ Ez persze nem jelenti azt, hogy a jogismeret ne lenne a fejlett jogtudat meghatározó eleme. Sajó András szerint, bár a jogismerettel összefüggésben végzett vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy a jogismeret a jogkövetésnek „nem szükséges, illetve nem is elégséges feltétele”, hiszen a cselekvést a jogismerten kívül emocionális tényezők is meghatározzák,²⁷ ugyanakkor a joggal összefüggő „bizonyos fokú ismertség és a más magatartás-szabályozó normákkal való tartalmi egybeesés nélkül a jog bukásra van ítélve”.²⁸ Ezért fontos kiemelni, hogy a jogismeretre – valamilyen mértékben – mindenképp szükség van ahhoz, hogy a jogkövetési szándék meglelte esetén az ember jogszerű cselekvését lehetővé tegye.²⁹

A *homo sociologicus* „ideáltípusa” olyan „közösségi lénynek” tekinthető, aki háttérbe szorítja saját érdekeit, hogy megfeleljen a társadalmi elvárásoknak. Amennyiben azonban kizárólag ebben a megközelítésben értelmeznénk az embert, akkor minden cselekedete kiszámítható lenne, ami önmagában nyilvánvalóan nem tekinthető helytálló szemléletnek. A *homo sociologicus* ilyen módú értelmezésének célja azonban elsősorban nem az, hogy az emberre mint egészre tekintsen, és annak minden „molekuláját” értelmezze. Helytállóbbnak tűnik az a megközelítés, amely arra a szociológia tudományának egy olyan módszertani eszközeként tekint, amelynek segítségével következtetések vonhatók le a különböző társadalmi pozíciókban megjelenő ember viselkedésével, véleményével, attitűdjével összefüggésben. Abból indul ki tehát, hogy e különböző pozíciók eltérésekhez vezetnek az emberek társadalomhoz fűződő viszonyában. Ebből következően különbözik a joghoz való viszonyuk, így jogtudatuk is. Ez a – módszertani megközelítés köntösébe bújó – emberkép az egészen korai jogtudat-kutatásokban is megjelenik, így már a – hazai elemzések nyitányaként – Kulcsár Kálmán által 1965-ben végzett jogtudat kutatásban is felbukkan. A kérdőíven (*survey*), vagyis az empirikus kutatásoknak egyik leginkább jellemző adatfelvételi módszerén alapuló mintavétel³⁰ – a válaszadókat három társadalmi „rétegbe” sorolva – külön kívánta vizsgálni a szellemi, fizikai, valamint mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak jogtudatát, illetve területi értelemben is különbséget tett a fővárosok és községek lakosságá között. Hasonló rétegvizsgálatok folytak a későbbiekben a fizikai dolgozók,³¹

²⁵ KULCSÁR i. m. 11.

²⁶ FÜLÖP–PRESSING i. m. 49.

²⁷ SAJÓ (1980): i. m. 260.

²⁸ SAJÓ (1980): i. m. 261.

²⁹ BADÓ Attila: Jogismeret a közoktatásban. *Iskolakultúra*, 2015/7–8. 94.

³⁰ FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: Empirikus kutatás a jogban. In: JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG–Orac, 2015. 101–131.

³¹ Ld. SAJÓ András: Empirikus elővizsgálatok a jogtudatról. *Állam- és Jogtudomány*, 1975/3. 464–477.; SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.

a gazdasági vezetők³² és a házmesterek³³ jogtudatát illetően. Némileg más megközelítésben, de ugyancsak a társadalom – dohányzás szempontjából – specifikus rétegét vizsgálja a megállótól – az újonnan bevezetett jogszabály következtében – öt méternél tovább dohányzók jogkövetését elemző kutatás³⁴ is. A *homo sociologicus* társadalmi rétegződést feltételező emberképének szerepe tehát jól kimutatható.

A jogszociológia, illetve az „élő jog” atyjaként ismert Eugen Erlich szintén az ember társadalmi lét általi meghatározottsága mellett érvelt. Nézetei szerint az emberi közösségekben létrejövő, a belső rendet biztosító szabályokat a közösség tagjai hozzák meg. A közösség keretében, e szabályok mentén kialakuló alá-fölérendeltségi viszonyok létrejöttében erre fennmaradásuk biztosítása érdekében van szükségük. A jog szabályai jelentik a társadalmi szervezet – „egyesülés” – alapját.³⁵ A jogszabályokat azonban az ember nem kizárólag az állami szankciókkal való fenyegetettség okán tartja be. Az ok szerinte egy másfajta „fenyegetettségben”, a társadalmi kényszerben keresendő, amelynek forrásai a jogon kívüli egyéb normák, így a vallási és erkölcsi normák, vagy akár a „szokás, a becsület, az illem, sőt a jó modor, vagy éppen a divat” is lehetnek.³⁶

Az emberre társas lényként tekintő szemléletmód gyökerei egyértelműen felfedezhetők a természetjogi gondolkodásban is. A társas lét általi meghatározottság mértékéről, illetve annak eredetéről azonban gyakran eltérően vélekednek. Arisztotelész szerint „az ember állami közösségre hivatott lény, s természettől fogva társas életre van alkotva”.³⁷ A klasszikus természetjogi gondolkodás másik nagy alakja, Szent Ágoston is hasonlóan közelíti meg a kérdést, függetlenül attól, hogy ezt a természet Arisztotelésztől némileg eltérő felfogásából vezette le. A középkor nagy reformátora, Kálvin János szerint az emberi társadalom Isten teremtménye, s a természeti törvény ezen Isten által létrehozott társadalom együttélésének törvénye, vagyis a társadalmi meghatározottság nála is egyértelműen domináns.³⁸

A „normavezérelt-szociális” fogalmakkal jellemezhető emberkép tehát részben meghatározónak tekinthető a jogtudat kutatások szempontjából. Ugyanerre a megállapításra jut – a Gajdusчек György által idézett³⁹ – külföldi tanulmány⁴⁰ is, amely

³² Ld. SAJÓ András: A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában. *Állam- és Jogtudomány*, 1981/4. 608–638.

³³ Ld. SAJÓ András: A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói. Budapest, *MTA ÁJTI*, 1981.

³⁴ GAJDUSЧEK György: Miért engedelmessé válnak az emberek a dohányzást tiltó jogok? In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, 2016. 113–135.

³⁵ Eugen EHRLICH: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In: VARGA Csaba (szerk.): *Antológia a század első felének polgári jogszemléleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai kiadó, 1981. 79.

³⁶ BADÓ Attila: Eugen Ehrlich és a jogszociológia, In: SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretettel méltóbbak egyike*, Loss Sándor Emlékkönyv. Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 5.

³⁷ FRIVALDSZKY (2001): i. m. 36.

³⁸ FRIVALDSZKY (2001) i. m. 195.

³⁹ GAJDUSЧEK (2016) i. m. 16.

⁴⁰ James G. MARCH – Johan P. OLSEN: The logic of appropriateness. *ARENA Working Papers*, 2009/4. 3–23.

ezt az emberképet tekintí részben meghatározónak, amikor elkülöníti a másik, jogkövetés vizsgálata szempontjából szintén alapvetőnek tekinthető emberképtől, a *homo economicustól*.

5. A „racionális-individuális” emberkép (*homo economicus, homo politicus*)

A racionális, illetve individuális szempontok szerinti megközelítés egy újabb aspektusból kíván választ adni a jogtudat alapkérdéseire, azon belül mindenekelőtt a jogkövetés okára. A közgazdaságtanból ismert fogalom: a *homo economicus*, azon túlmenően, hogy ez utóbbi tudományterület hagyományos emberképének tekinthető, részben a jog – és így a jogszociológia – szemléletét is jellemzi, ennél fogva a jogtudat-kutatásokhoz is szorosan kapcsolódik. A közgazdaságtan klasszikus – sokáig uralkodónak tekintett, egy ideje azonban többek által megkérdőjelezett – emberképe abból indul ki, hogy az ember racionális megfontolások mentén mindig aszerint dönt, hogy mi az, ami önnön érdekét leginkább szolgálja. Az önérdéküket követő gazdálkodók közül „egy láthatatlan kéz” emeli ki azokat az egyéni cselekedeteket, amelyek létrehozzák a közjót leginkább szolgáló eredményt.⁴¹ A *homo economicus* – leegyszerűsített, általános értelmében – egy individualista, végső soron „szélsőségesen önző ember, senki másra nincs tekintettel, semmilyen közösséghez, még családjához sem kötődik”.⁴² A *homo economicus* célja azonban – a *homo sociologicushoz* hasonlóan – a tudományos vizsgálat fő útjának kijelölésében keresendő, tehát nem az emberi jellem részletes elemzésében.⁴³ Hasonlóan egyéni érdekei által vezérelt lényként tekint a politikatudomány is az emberre, aki a politikai viszonyok kapcsán a hasznát a hatalom megszerzésében, illetve megtartásában maximalizálja.

A társadalmi cselekvés önérdék, illetve „haszonmaximalizálás” mentén történő értelmezése, illetve annak gyakori túlhangsúlyozása a jogi jelenségeket vizsgáló szakirodalomtól – általában véve – sem idegen. A jog, illetve a jogkövetés vizsgálatának lehetséges módjai között a racionálisan gondolkodó, önérdékét szem előtt tartó, s ezért olykor még a normákat is megszegő – főként Oliver Wendell Holmes nevével fémjelzett – „rossz ember” megközelítés mellett az önzetlenség, altruizmus, illetve a cselekvést motiváló, morális és érzelmi tényezők gyakran alul maradnak az értékelésben. Ennek oka lehet egyrészt, hogy ez utóbbi motivációk nehezebben értelmezhetők, így a „rossz ember” perspektívához képest nehezebben is kezelhetők, illetve alkalmazhatók a hivatalos, formális szabályozás szempontjából.⁴⁴ Ez az emberkép, amely a jog gazdasági elemzése irányzat fontos képviselője, a társadalomtudományban a világon legtöbbet citált Richard Posner munkásságára is jellemző, alapvetően arra enged következtetni, hogy a jogszabályok betartása, a jogkövető magatartás választása jelentős mértékben

⁴¹ ANDORKA Rudolf: *Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe. Akadémiai székfoglaló*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 5.

⁴² ANDORKA (1991) i. m. 9.

⁴³ HELLER Farkas: *Közgazdaságtan*. I. kötet. Budapest, 1921. 28.

⁴⁴ FLECK Zoltán: Bizalom, együttműködés és jogkövetés problematikai kapcsolódásai. *Kriminológiai közlemények*, 2015. 5–6.

függ a jogsértő magatartás kilátásba helyezett szankcióinak mértékétől.⁴⁵ Mivel az embert racionális megfontolások vezérlik, érdemes a jogsértést „drágává tenni”.⁴⁶ Ennek jelentőségét kívánta felmérni például a Vígh József és Tauber István által végzett jogtudat-vizsgálat, melynek keretében többek között a válaszadók büntetési nemekről, illetve a büntetés céljáról és visszatartó hatásáról alkotott véleményét vizsgálták. Bár a kutatók az eredmények kiértékelése során arra jutottak, hogy a büntetéstől való félelem csekélyebb jelentőségű a jogkövetésben az erkölcsi, illetve egyéb szempontokhoz képest, ezek a megállapítások nem maradtak kritika nélkül.⁴⁷ Ez utóbbi kutatás eredményeivel némileg ellentétes következtetésre jut a már említett, dohányzók magatartását vizsgáló tanulmány is. Gajdusчек György az adatfelvétel eredményei alapján kimutatja, hogy a szabályok betartásában a szankciótól való félelem dominál. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a törvénytiszteletre utaló eredmények sem sokkal maradtak el mögötte.⁴⁸

Amennyiben ebben az esetben is a természetjogi gyökereket vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy már Hugo Grotius, a modern természetjog megalapítója is az emberi lét társas mivoltának fenti szempontú korlátozottsága mellett foglalt állást. A teremtett dolgok teleologikus tételezésén túl megjelent nála az önérdék fogalma, amely elsődleges természeti törvényként, az önfenntartás elveként nyert valódi értelmet. Kiemelte továbbá a haszon fogalmának fontosságát, amely az igazságosság és méltányosság eredője, hiszen „a természetben minden dolog saját boldogságára és biztonságára törekszik”. Grotius szerint az ember különbözik a többi élőlénytől társas ösztöne vonatkozásában, ugyanis embertársaival csak nyugodt és rendezett körülmények között kíván együtt élni.⁴⁹ A társadalomnak pedig az a célja, hogy a közös együttműködés révén az egyén biztosíthassa saját javai sérthetlenségét.⁵⁰ Az ember előbb saját önfenntartásáról kell, hogy gondoskodjon, és csak ezt követheti mások boldogulásának biztosítása.⁵¹ A *homo economicus*nak mint a közgazdaságtan emberképének alapját képező gondolatok tehát már Grotiusnál megjelentek. Még inkább elmondható ez Thomas Hobbes és John Locke munkásságáról, akik szintén törekedtek arra, hogy az önzés bizonyos mértékű létjogosultságát a természet törvényeiből levezetve igazolják, és az emberi lét alapvető jellegzetességeit a tiszta ész megfontolásaiból vezessék le.⁵² A természetjog észjogi, racionalista irányzatának képviselői közül nem hagyható ki továbbá Samuel Pufendorf és Christian Wolf nevének említése sem.

⁴⁵ POKOL Béla: Posner gazdasági jogelmélete. *Jogelméleti Szemle*, 2000/3. 3.

⁴⁶ H. SZILÁGYI (2016) i. m. 8.

⁴⁷ FEKETE–H. SZILÁGYI i. m. 26.

⁴⁸ GAJDUSCHEK (2016) i. m. 17.

⁴⁹ FRIVALDSZKY (2001) i. m. 225.

⁵⁰ FRIVALDSZKY (2001) i. m. 231.

⁵¹ FRIVALDSZKY (2001) i. m. 226.

⁵² HELLER Farkas: *A közgazdasági elmélet története*. Budapest, Gergely R. Könyvkereskedése, 1945. 10.

6. *Homo psychologicus*

A jogszociológia jogtudat-kutatásokra gyakorolt hatása mellett az is elmondható, hogy ez utóbbiak is alapjaiban befolyásolták a jogszociológia elméleti fejlődését. Látható, hogy többféle emberkép is körvonalazódik a jogszociológiai szempontú kutatások, ezen belül a KOL adatfelvételek háttérében, amely gyakran eredményezi a jogtudat, illetve az azzal összefüggő kérdések eltérő megközelítését. A folyamatosan halmozódó kutatási eredmények az embert – jogtudatát tekintve is – egyre összetettebb jelenségként láttatják. A kutatók számára világossá válik, hogy a jogtudattal összefüggő legfontosabb kérdések – így például a jogkövetés, illetve jogsértés okai – nem csupán egy-egy, valamely emberképhez kapcsolódóan kiemelt, olykor dominánsabb, más esetekben kevésbé jelentős tényezőkre vezethetők vissza, hanem sokkal inkább azok együtthatása a meghatározó. Felismerik, hogy a jogtudatban „egyaránt vannak kognitív, normatív-evaluatív és érzelmi-affektív elemek is. Részei tehát a jogtudatnak a joggal kapcsolatos ismeretek éppúgy, mint a szociálpszichológiából átvett fogalommal megragadható attitűd.”⁵³ Mindebből pedig az következik, hogy a jogtudattal összefüggésben a már elemzett emberképek mellett egy további emberkép: a *homo psychologicus* szerepe sem elhanyagolható.

Homo psychologicus alatt hagyományosan a pszichológia, vagyis a lélek tudományának emberképét értjük. E tudományterületen belül az egyes irányzatok emberképe természetesen sok esetben egymástól eltérő jegyeket mutat. Ugyanakkor, ha egy általános kiindulópont meghatározására törekszünk, azt mondhatjuk, hogy valamennyi irányzat hangsúlyozza az egyéni nézőpontok, illetve az emberi lélek sajátosságainak kiemelkedő szerepét. Az embert alapjaiban meghatározza érzelmi „beállítódottsága”, amely rendkívül sokszínű lehet. Ezért a pszichológia – szemben a szociológiával – a joggal kapcsolatos individuális vélekedések vizsgálatára törekszik. Egy példával érzékeltetve a két terület közti különbséget: „míg a jog egy vitatott törvény meghozatala során az éltek, érdekek és lobbicsoportok, tömegmédiák, társadalmi mozgalmak stb. szempontjából vizsgálja az attitűdöket, a pszichológusok az egyén kognitív profiljára, személyiségvonásaira, motivációira stb. kíváncsiak visszavezetni a törvénnyel szemben kialakított egyéni attitűdöket”.⁵⁴

A jogtudomány és a pszichológia tudományterületének összekapcsolása napjainkban – a jogtudat kutatások apropójából is – rendkívül aktuális, ugyanakkor nem „új keletű” kísérlet. A két diszciplína közötti hatékony együttműködés megteremtésének igénye évtizedekkel ezelőtt – a pszichológia filozófiától való függetlenedését, és önálló tudománnyá válását követően nem sokkal – felmerült.⁵⁵ Ennek alapvetően három

⁵³ GAJDUSCHEK (2016) i. m. 2.

⁵⁴ PÓSCH i. m. 17.

⁵⁵ Ld. pl. Amiram ELWORK: *Juridic Decisions, Ignorance of the Law or in Light of it. Law and Human Behavior*, 1977. 163–187.; Ervig GOFFMAN: *Stigma: Notes on the management of Spoiled Identity*. New York–London, Touchstone Book, 1986.; Mike ALLEN: *Impact of Juror Attitudes about the Death Penalty on Juror Evaluations of Guilt and Punishment. A-Meta-Analysis. Law and Human Behavior*, 1998. 715–731.; Regina A. SCHULLER – James R. P. OGLEFF: *Introduction to psychology and law. Canadian perspectives*. Toronto, *University Toronto Press*, 2001.

korszakát szokás elkülöníteni.⁵⁶ Az első szakasz szorosan kapcsolódik a jog elméletében a XIX. század végén, XX. század elején bekövetkezett – fentiekben már jelzett – szemléletváltáshoz, amely a jog társadalomtudománnyá válását, újfajta megközelítését szorgalmazta. A jogi jelenségek pszichológiai nézőpontból történő vizsgálatának jelei már Eugen Ehrlich munkásságában is fellelhetők. Érdekesnek tartom kiemelni ezek közül Ehrlich azon, sokat vitatott elméletét is, amely a jogi és a nem jogi normákat – a pszichológia szellemiségében – aszerint különbözteti meg, hogy azok megsértéséhez a társadalom tagjaiban milyen érzet kapcsolódik.⁵⁷ Ezek összehasonlítása révén a két kategória között különbség tehető. Ehrlich tehát, aki a jogot, illetve a jogi jelenségeket az írott jog szabályainál jóval bonyolultabb szövevényként látta, a lélektan alapját képező emberi érzéseknek a joghoz való viszonyulásban jelentős szerepet tulajdonított. Hasonlóan, pszichológiai nézőpontból közelíti meg a bíró személyiségét, amelynek kulcsszerepet szán a „szabad jogtalanítás” mint a normák kötött értelmezése elleni gyógyír módszerének alkalmazásában.⁵⁸ Ez utóbbi vonatkozásban tehát alapvetően azonos megállapításokra jut, mint – a szintén ez időszakban térhódító – jogi realizmus amerikai irányzatának képviselői. Az amerikai jogi realisták főként az igazságszolgáltatás működésével kapcsolatos mechanizmusokat vizsgálták. Ennek során elsősorban a pszichológiai megközelítést hívták segítségül. Egyik legnevesebb képviselőjük Jerome Frank, aki – a bírói döntéshozatal folyamata kapcsán – felhívta a figyelmet a létező jogi norma alkalmazásán túlmutató számos egyéb körülmény, mint például a bíró egyes személyek vagy embercsoportok iránt érzett vonzalma, előítélete, vagy épp a tárgyalás valamely résztvevőjének gesztusa által felidézett fájdalmas emlék ítélethozatalra gyakorolt hatására.⁵⁹ Velük szemben a skandináv jogi realizmus képviselői elsősorban a jog természete iránt mutattak érdeklődést. Axel Hagerström vezetésével tagadták a jog metafizikai tartalmainak létjogosultságát. A jog mögött „érzés sorokat” azonosítottak: a jog-érzés, kötelezettség-érzés, hatalom-érzés formájában. A jog mögötti egyetlen empirikus tényezőnek az állami gépezet által működtetett kényszeret tekintették, amelynek hatása olyan erős, hogy az ember „elhárító lelki mechanizmusként” kirekeszti magából a szankciótól való félelem minden lehetőségét.⁶⁰

Míg a jogszociológia egészen napjainkig tartó, folyamatos fejlődési ívet ír le, a pszichológia szerepe a jogi jelenségek kutatásában 1940 és 1976 között elenyészővé vált. Újraéledését June L. Tapp 1976-os tanulmányához szokás kötni.⁶¹ Napjainkra, több külföldi államban, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban a jog és a pszichológia témaköre „önálló és intézményesült szubdiszciplína lett e két – önmagában is

⁵⁶ Ld. James R. P. OGLOFF: Two steps Forward and One Step Backward: The Law and Psychology Movement(s) in the 20th Century. *Law and Human Behavior*, 2000.

⁵⁷ BADÓ i. m. 6.

⁵⁸ EHRLICH i. m. 93.

⁵⁹ BADÓ Attila: Jerome Frank. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a Jobbölceseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 215.

⁶⁰ SZABÓ Miklós: Alf Ross. In: SZABÓ Miklós (szerk., 2004) i. m. 223.

⁶¹ J. L. TAPP: Psychology and the law: an overture. In: M.L. ROSENZWEIG – L.W. PORTER: *Annual Review of Psychology*. 1977. 359–404.

szerteágazó – tudományterület határvidékén”.⁶² A témában egyre több szakfolyóiratot adnak ki, konferenciákat szerveznek, az egyetemeken a hallgatók számára lehetőség nyílik a „jog és pszichológia” területére történő szakosodásra, valamint szerteágazó részterületeinek kutatására. Magyarországon a jog és a pszichológia tudományterületei közötti intézményes együttműködés még csupán kezdetlegesebb formában van jelen, azonban folyamatosan növekszik a kooperációjukhoz szükséges feltételek megteremtését támogató kezdeményezések száma. A külföldi államokban kialakult fejlődési irányhoz kapcsolódóan a kriminálpszichológia által vizsgált jogi jelenségek mellett hazánkban, ha visszafogottabb ütemben is, de egyre inkább teret kapnak a jogalkotási és jogalkalmazási kérdések pszichológiai aspektusait elemző kutatások. A jogtudomány művelői és a jog különböző területeinek jelenségei iránt érdeklődő pszichológusok számára világossá válik, hogy a jogi jelenségekkel, illetve – azok között – a jogtudattal kapcsolatos pszichológiai nézőpontok feltárásához nem csupán a két tudományterület egymáshoz való közelítésére, hanem a szakemberek együttműködésére, egymás munkájának kölcsönös segítésére, illetve a közös kutatási tevékenységre is szükség van. Az egyik kezdeményezés ennek jegyében az ELTE Szociálpszichológiai Műhelyének keretein belül zajlik, ahol több adatfelvétel is történt a különböző jogi jelenségek – köztük a jogtudat – vizsgálatával összefüggésben. Az együttműködés eredményeit összefoglaló kötetekben⁶³ megjelent publikációk alapvetően szociálpszichológiai megközelítésben vizsgálják a felvetett jogi kérdéseket.

Craig Haney amerikai pszichológus tanulmányában három lehetséges megközelítési módról ír a jog és pszichológia kapcsolódási pontjait illetően. A „pszichológia a jogban” (*psychology in law*) terület azt vizsgálja, hogy a jogászok hogyan élnek a pszichológia eszközeivel a gyakorlatban. A „pszichológia és jog” (*psychology and law*) megközelítés az eljárások résztvevőinek viselkedését, így különösen a bíró döntéshozatali mechanizmusát vizsgálja. A „jog pszichológiája” (*psychology of law*) elnevezés alá tartja besorolhatónak a jogtudattal összefüggő pszichológiai aspektusok vizsgálatát.⁶⁴ A jogszociológia keretein belül folyó jogtudat-kutatások pszichológiai szempontokkal történő kiegészítése tehát rendszertanilag e kategórián belül helyezhető el.

Már az egészen korai hazai kutatások alapján ismeretes, hogy a jogi kultúra, vagyis a társadalom „jogtudata” nem kizárólagos kategória. Létezik emellett az egyén jogtudata is, amely a bonyolultabb összefüggések megértése érdekében szorult vizsgálatra. A társadalmi és egyéni jogtudat elkülönítésének gondolati előzményei a XIX. század végétől kezdve fellelhetők a magyar szakirodalomban. Pikler Gyula, a szociológiai-pozitivistá társadalom- és jogbölcséleti irányzat meghatározó magyar képviselője szerint „a társadalmi élet nem »sui generis« megnyilvánulás, hanem az együtt élő emberek egymás melletti cselekvéseinek összessége. A társadalmi lét szempontjából megha-

⁶² PATAKI Ferenc: *Jog és Pszichológia, Magyar Tudomány*, 2011/5. 1.

⁶³ BERKICS Mihály – HUNYADI György: *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező*. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2012.; HUNYADI György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015.

⁶⁴ Craig HANEY: *Psychology and legal change: on the limits of factual jurisprudence. Law and Human Behavior*, 1980/4. 147–199.

tározó alapelem az ember.”⁶⁵ A társadalmi tények az emberi lélek alapvető tényeire vezethetők vissza. Az emberek a jogot célszerűségi belátásuk alapján alkotják meg és alkalmazzák, mivel arra az életük fenntartása érdekében szükségük van.⁶⁶ Pikler „belátásos” elméletében tehát már fellelhető a jogi jelenségeknek a társadalmi és egyéni lét összefüggései szempontjából történő vizsgálata, valamint a jogkövetés lélektani megalapozottságának indokai is.

Az egyéni jogtudat felosztható további rétegekre. Kognitív, tudatos, racionális részébe tartozik a fentiekben már érintett jogismeret, illetve az azon túli kategóriák, köztük például az előítéletek,⁶⁷ valamint különféle „beállítódások”. Léteznek továbbá olyan – a kognitív szférán túlmutató – érzelmi és akarati elemei, amelyek „a lélek affektív (tudatalatti, emocionális), illetve re-aktív részéhez tartoznak”.⁶⁸ Az egyén jogtudatának akarati elemei közül meghatározó lehet például a jogkövető vagy jogsértő magatartás közötti választás során az ember konfliktusvállalásra való készségének foka is,⁶⁹ amely egyértelműen feltételezi a lélektani szempontok megfontolását.

Pszichológiai aspektusokkal még az akarati elemeknél is gazdagabban „fűszerezett” része az egyéni jogtudatnak az érzelmek területe. Napjainkban egyre fokozottabb érdeklődés figyelhető meg a jog és érzelmek (*law and emotions*) kapcsolatának vizsgálatával összefüggésben. Az e körben születő elméletek alapvetően a *homo economicus* emberkép, vagyis a jog racionalista megközelítésének ellenpontjaként, a *homo psychologicus* nézőpontjait szem előtt tartva fogalmazódnak meg. Az irányzat fontos képviselője Susan A. Bandes, akinek *A jog szenvedélyei* () című kötete ⁷⁰ 1999-ben jelent meg, és fontos kiindulópontját képezi az e körben tett vizsgálódásoknak. Felhívja a figyelmet a jog és érzelmek kapcsolatának jelenlegi bizonytalanságára, amelynek oka az érzelmek jogi jelenségek vizsgálatában elfoglalt csekély szerepében keresendő. A jogban nincs olyan terület, amely ne lenne az érzelmekkel valamilyen szempontból összefüggésbe hozható, ezért fontos e kapcsolat újragondolása.⁷¹

Az egyéni jogtudattal összefüggésben, annak érzelmi elemei közül mindenképp érdemes kiemelni az egyén sajátos jog-, illetve igazságérzetét. Ez utóbbi fogalmak megközelítése a jogi jelenségek vizsgálata tekintetében meglehetősen ellentmondásos. Herman Post és Joseph Kohler, a német jogi etnológia irányzatának megalapítói⁷² szerint az emberi lélek fontos alkotóeleme a jogérzet. A XX. század közepén Konrad Lorenz ösztöndedukációs elméletének kiindulópontja ezzel szemben már az, hogy az emberi

⁶⁵ LOSS Sándor: A jogbölcslet és a lélektan vonzaskörében. Pikler Gyula társadalom és jogbölcslete. In: SZABADFALVI (szerk., 2005) i. m. 11.

⁶⁶ SZABADFALVI József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében.* Budapest, Gondolat, 2014. 21.

⁶⁷ Ld. pl. HÉRA Gábor: Az előítéletesség újradefiniálása, azaz mi az előítélet és hogyan mérjük azt? Új Ifjúsági Szemle, 2011.

⁶⁸ H. SZILÁGYI (2016) i. m. 17.

⁶⁹ H. SZILÁGYI (2016) i. m. 18.

⁷⁰ Susan A. BANDES: *The Passions of Law.* New York–London, Critical America, 1999.

⁷¹ FEKETE Balázs: Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok? In: FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 257.

⁷² H. SZILÁGYI (2000) i. m. 21.

lélek biológiailag specializálatlan, az „ösztön-kielégítés mechanizmusa” nem rögzített, így az embernél csak ösztönmaradványokról beszélhetünk. Ezek közé – a freudi pszichológia hatására – csak a szexualitás, éhség, agresszió és félelem sorolhatók.⁷³ Helmut Schelsky, Lorenz elméletére is hivatkozással, a joggal összefüggésben megállapította, hogy a jog nem specifikusan viszonyul az emberi ösztönökhöz, működése nem magyarázható valamely ösztönmaradvány alapján.⁷⁴ Ez utóbbi állásponttal egyetértett Sajó András is, aki szerint az egyéni tudatban, a tudat szerkezetében nem lelhető fel olyan személyiség funkció, amely a jognak megfeleltethető lenne. Tagadja tehát a jogra vonatkozó attitűdként a jog-, illetve igazságérzet létezését.⁷⁵ Konrad Lorenz azonban az 1980-as években újragondolta ösztönredukciós elméletét, és – az ösztönmaradványok körét kitérítve – annak részeként tekint az igazságérzetre is. Ez a jogtudat kutatásokkal összefüggésben is jelentős támpont lehet.

Ugyancsak az érzelmi elemek kategóriájába sorolandók a hűség, bizalom, tisztelet, félelem, szorongás érzései. A jogtudat kutatásban ez utóbbi fogalmakkal összefüggésben – a racionális megközelítés ellenpontjaként – irányadónak tekinthető egy olyan szemlélet is, amely az emberi lelkiismeretre, az érzelmi és erkölcsi indíttatásra, illetve az intézményi bizalomra a közösségi szabályozás lehetséges segítségeként tekint. A jogkövető magatartás elősegítésében fontos szerepét látja az olyan intézményeknek, mint amilyen például a méltányosság vagy a rehabilitáció. Ahogy azt Andorka Rudolf is megfogalmazza: „valamennyien tudjuk azonban, hogy embertársainkat az önzés mellett más motívumok is vezetik, mint a szeretet vagy – tudományosabb kifejezéssel az altruizmus, továbbá a filozófiai, vallási, erkölcsi, politikai eszmék melletti elkötelezettség”.⁷⁶ Ez utóbbi megközelítés egyik legismertebb alakja napjainkban Tom R. Tyler,⁷⁷ aki a jogkövető magatartást elősegítő legfontosabb tényezőknek a jog tiszteletét, illetve a jog intézményeivel szemben érzett bizalom erősítését látja. Fontos hazai képviselője az irányzatnak Boda Zsolt,⁷⁸ aki a jogkövetés meghatározó okaival összefüggésben Gajduschek György megközelítésével némileg ellentétes álláspontot képvisel.

A jog erkölcsi megalapozottságának gyökerei már a természetjogban is fellelhetők. Szent Tamásnál, illetve a tomistáknál is megjelenik a jog morálfilozófiai megközelítése. A jog erkölcsé természeti erkölcsi alapokon nyugszik. „Ez az erkölcsiség az ember racionális, társas és erkölcsi természetében gyökerezik, ami a jogban is kifejezésre jut”.⁷⁹

Mindezek alapján látható tehát, hogy a jogtudattal összefüggésben számos olyan kérdés, illetve megközelítés felmerül, amelyek szoros összefüggést mutatnak a lélektan hagyományos vizsgálódási tárgyával, illetve az egyéni nézőpontokra alapított kiindu-

⁷³ H.SZILÁGYI–CSERNE–FEKETE i. m. 103–104.

⁷⁴ Helmut SCHELSKY: A jogszociológia antropológiai és perszonális-funkcionális megközelítése. In: SAJÓ András (szerk.): *Jog és Szociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁷⁵ SAJÓ (1980) i. m.

⁷⁶ ANDORKA (1991) i. m. 9.

⁷⁷ Tom R. TYLER: Why people obey the law: Procedural justice, legitimacy, and compliance. New Haven, CT, *Critical America*, 1990.

⁷⁸ BODA ZSOLT: *Legitimitás, bizalom, együttműködés, Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum Kiadó és Nyomda Kft., 2013.

⁷⁹ FRIVALDSZKY (2007) i. m. 9.

lóponttal. A *homo psychologicus*, vagyis a pszichológia tudomány emberképe tehát szintén meghatározó a jogtudat kutatások szempontjából.

7. Néhány gondolat a jogtudat kutatások módszertani lehetőségeiről

A jogtudat összetettségének felismerésével összefüggő, fentiekben jelzett fogalmi tágitás szükségszerűen indokolja a KOL kutatásokban a módszertani előrelépéseket, újításokat is. Az egyéni jogtudat bonyolultabb összefüggései megértésének elősegítése érdekében célszerűnek tűnik az empirikus elemzés jogszociológia által is alkalmazott módszerei közül – a korábbi hagyományoktól eltérően – a kvantitatív vizsgálatokat a kvalitatív eszközök erőteljesebb alkalmazásával kiegészíteni.⁸⁰ A jogtudat-kutatások „újhullámának” egy része épp ez utóbbi, a módszertani eltolódás szükségességét sürgető megfontoláson alapul. Egyre inkább teret kapnak a belső összefüggések feltárását célzó esettanulmányok, továbbá a különféle jogi eljárások dokumentumainak elemzése.⁸¹ Kiemelkedőek továbbá a résztvevő elemzésen alapuló kísérletek, illetve – a belső, pszichológiai összefüggések feltárásában igen hatékony – mélyinterjú, vagyis a narratívák, élettörténetek felhasználásának kvalitatív módszere.⁸²

A társadalmi jelenségek létrejötte, változása elsősorban az egyének között létrejövő, folyamatosan változó kapcsolatokra vezethető vissza. E folyamat részeként az egyének között megvalósuló kommunikáció a jogtudat kialakulását, működését, állapotát is alapjaiban meghatározza. Éppen ezért fontos lehet az egyéni tapasztalatok mélyrehatóbb vizsgálata annak érdekében, hogy azokon keresztül teljesebb képet kaphassunk a társadalmi jelenségekről, azok változásairól, és ezen az úton haladva jobban megértessük a jogtudatot, működésének mechanizmusát, illetve annak fentiekben érintett pszichológiai aspektusait.

A jogtudat-kutatásokkal összefüggésben mindenképp érdemes megvizsgálni más társadalomtudományok, köztük a pszichológia által kínált nézőpontokat, illetve módszertani lehetőségeket is. A természetjogi gondolkodással sem tekinthető ellentétesnek az olyan megközelítés, amely lehetővé teszi a különböző társadalomtudományok eredményeinek, módszereinek egymáshoz közelítését.

⁸⁰ „A jogi érvek hétköznapi használata”, OTKA K 109439. <http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&lang=HU&num=109439>

⁸¹ GAJDUSCHEK (2016) i. m. 5.

⁸² Ld. pl. Patricia EWICK – Susan S. SIBLEY: *Stories of the law*. Oxford University Press, 2012.; Patricia EWICK – Susan S. SIBLEY: *Subversive Stories and Hegemonic Tales. Toward a Sociology of Narrative*. *Law & Society Review*, 1995. 197–225.; Laura Beth NIELSEN: *Situating Legal Consciousness. Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harrassment*. *Law and Society Review*, 2000. 1055–1090.; Austin SARAT: *The Law is All Over*”. *Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor*. *Yale J.L. & Human*, 1990. 343–379.

8. Összegzés

Az utóbbi években a jogtudatra – illetve azon belül a jogismeretre – irányuló vizsgálatok reneszánszáról beszélhetünk Magyarországon. A témában megjelenő publikációk a hazai jogtudat-kutatások történetének bemutatásától kezdve az elméleti alapok feltárásán keresztül az empirikus kutatásokig, széles spektrumban keresnek magyarázatot a jogtudattal összefüggő jelenségekre. A jogtudat kialakulásának, működésének és állapotának vizsgálata iránti élénk érdeklődés oka viszonylag egyszerűen meghatározható: fogalmi elemeinek feltárásával, a fogalom pontosabb meghatározásával és annak megfejtésével, hogy mikor, milyen körülmények hatására aktivizálódik a jogtudatunk, közelebb kerülhetünk a minket körülvevő világ hétköznapi jelenségeinek és a jog kapcsolatának megismeréséhez, illetve megértéséhez.

A jogtudat kialakulásának és működési mechanizmusának vizsgálata a jogtudomány egyik figyelemre méltó, rendkívül szerteágazó területe. Mivel a jogszerű viszonyok alapjaiban határozzák meg a társadalmi jelenségek alakulását, illetve a társadalom működését, a téma jogi aspektusainak vizsgálata mellett más társadalomtudományok nézőpontjait is integrálni szükséges a kutatási tárgy vizsgálatához. Így teljesebb képet kaphatunk arról, mit is jelent a jogtudat, és hogyan hat a különböző élethelyzetekben tanúsított magatartásunkra. Ez utóbbiak szükségességére kívánt e tanulmány rávilágítani a jogtudat kutatások mögött kirajzolódó emberképek főbb jellegzetességeinek – némileg leegyszerűsített – bemutatásán keresztül. Ugyanakkor szükséges azt is kiemelni, hogy a különböző módszereknek és nézőpontoknak, az egyes tudományterületeken érvényesülő emberképek szerinti szigorú elhatárolása némileg „mesterkél” megközelítés. Ezért a tanulmány kiindulópontja vitatható, mégis szükségszerűnek tűnő eleme a főbb jellemvonások körvonalazásának.

A jogtudat különböző aspektusait vizsgáló kutatásokról általánosságban véve elmondható, hogy az embert interdiszciplináris módon közelítik meg. Egyre nő azon tanulmányok száma, amelyek a pszichológiai aspektusoknak, így például az értelmi, érzelmi és akarati tényezők jogtudaton belüli elhelyezésének és elemzésének hangsúlyos szerepet szánnak. A kvalitatív módszerek felé történő eltolódást, az élettörténetek, narratívák módszerének kiemeltebb alkalmazását hangsúlyozzák. Mindez azt igazolja, hogy a jogtudat kutatásokban, az egyénre – tudatát, akaratát és érzelmeit illetően – rendkívül összetett lényként tekintő, lélektani elemeket vizsgáló pszichológia emberképe legalább akkora szerephez jut, mint az e tanulmányban felvázolt, a jogtudat kutatásoknál már korábban is irányadó megközelítések. Ez a pozitív fejlemény – a holisztikus szemlélet jegyében – elősegítheti a jogtudat mélyebb megértését.